

Aleksandras ŠTROMAS

Universalizmas ir nacionalizmas: prieštaraujančios ar suderinamos koncepcijos? (Tomo Venclovos atvejis)

Lietuvos disidentai paprastai reprezentuoja kurią nors tarybų valdžiai nepriimtina tradicinę ideologiją, savo veikla stengdamiesi užtikrinti tos ideologijos tęstinumą. Svarbiausios tokios ideologijos yra lietuviškasis patriotizmas ir katalikybė, kurios dažnai susijungia, sudarydamos vientisą idėjinę amalgamą (pavyzdžiui, Tomo Venclovos kolegos Helsinkio grupėje Viktoro Petkaus atveju). Tradicinėms ideologijoms dažniausiai atstovauja ir Lietuvos tautinių mažumų disidentai. Žydų atveju tai sionizmas, kurio atstovas Eitanas Finkelšteinas yra, kaip žinoma, vienas iš Lietuvos Helsinkio grupės narių steigėjų; rusų atveju tai stačiatikybė ar kita tradicinė religinė atšaka (žr., pvz., Lietuvos Helsinkio grupės bylą ginant rusų disidentą - penkiasdešimtininką Viktorą Vasiljevą).

Skirtingai nuo kitų Lietuvos disidentų Tomas Venclova jokiai tradicinei ideologijai neatstovauja. Netgi su tokia, atrodo, kiekvienam lietuviui neginčytina ideologija kaip lietuviškasis patriotizmas jo santykiai yra tiek sudėtingi, jog aš būčiau linkęs ir pastarosios atžvilgiu jį laikyti greičiau disidentu, negu tiesioginiu atstovu. Mat Tomas Venclova yra pirmiausia laisvamanis, nesugebantis nekritiškai, nesavaip priimti bet kurios nusistovėjusios ideologijos, nesvarbu, ar ji būtų oficiali, ar opozicinė. Ideologiškai poliarizuotoje Lietuvos atmosferoje jis, kaip ir pridera tikram laisvamanui, išsiskiria kaip originalus, bet vienišas mąstytojas, iš vienos pusės priešpastatytas oficialiai režimo ideologijai, o iš kitos - nesutapatinamas su masine opozicine nuotaika. Savo ideologinį vienišumą jis labai aiškiai suvokia ir ne be kartėlio pats apie jį šneka: "Taip, taip. Aš esu skirtingas nuo daugumos. Turiu pasakyti iš karto, kad aš ir reprezentuoju lietuvių tautinės politinės sąmonės" ("Sąltinis", 1977 m. Nr 5, p. 156; žr. taip pat knygoje "Lietuva pasaulyje" spausdinamą pažinęsį Baltistų konferencijoje Madisone "Pabaltijų šiandien" ir eilę kitų panašių pasisakymų).

Tomas - laisvamanis, vienu ir tuo pačiu metu atakuojantis abi jo visuomenėje viešpatuojančias ir viena kitą konfrontuojančias idėjas - oficialinę ir tradicinę, patriotinę - labai ryškiai pasireiškia dar ta ybiniuose

Straipsnis yra fragmentas A. ŠTROMO pratarinės "Lietuviškojo universalizmo ištakos" T. VENCLOVOS publicistikos knygai "Lietuva pasaulyje", išleistai Chicagoje 1981 metais. Jame nagrinėjami kai kurie teoriniai nacionalizmo aspektai, kurie šiandieną Lietuvoje yra labai aktualūs, idomiai analizuojamos žinomo mūsų kultūrininko Tomo VENCLOVOS politinės pažiūros.

"Kultūros baruose" (1970 m., Nr 4) atspausdintame straipsnyje "Kultūra ir jos fonas". Iš esmės jis čia bando parodyti, jog tarybinei tautinio-kultūrinio genocido politikai (jis, aišku, jos taip tiesiog reivadina, bet kiekvienam idėjiniam skaitytojui visiškai suprantama, jog šnekama būtent apie ją) negalima sėkmingai priešintis bandant: "užsisiklęsti" siaurame kašmishkos etninės kultūros "rezervate". Tarybų valdžia todėl ir toleruoja tokią kultūrą, kad jos dvasinis-intelektualinis potencialas nėra pakankamas tam, kad apsaugotų tautą nuo susovietinimo, o josios formos, kaip rodo praktika, gali dargi būti sėkmingai panaudotos tam susovietinimo procesui paspartinti. Modernių laikų egzamina, anot Tomo, gali išlaikyti tik tos tautinės kultūros, kurios neapsiriboja savo etnografinėmis vertybėmis, o drąsiai išeina už jų ribų ir, įjungdamos į savo organiškąs tradicijas profesionalią "miestišką" kultūrą bei per "kultūros mainus" visa, kas yra geriausio ir pirmoje eilėje joms artimiausio pasaulio kultūroje, pačios sugeba tapti universaliosiomis.

Tomas Venclova ryžtingai skelbia, kad lietuvių kultūra turi visus būtinus tokios universalios kultūros atributus. Bėda tik ta, kad mes (t.y. tradiciškai, patriotiškai nusiteikę lietuviai), instinktyviai besipriešindami "kitatautiškoms" įtakoms (kurios, be abejonės, yra labai žymios Lietuvos miestų kultūroje), dirbtinai susiauriname savo kultūrinį horizontą iki jo grynai etnografinės "antrosios linijos", tuo atsisakydami nuo svarbiausios bei iš esmės patvariausios profesionalios "pirmosios linijos". Siauras etniškumas, kuris yra tipiška "mažos tautos" komplekso išraiška, turi būti nugaltas ir be baimės atmestas. Tautinės lietuvių kultūros rėmai turi būti praplatinti, įjungiant į juos visą ankstyvaisiais viduramžiais prasidėjusią ir niekada po to plėtotis nenustojusią profesionalią Lietuvos miestų kultūrą, įskaitant Vilniaus architektūrą bei jo Universitetą, XVI-XVII amžiaus literatūrą bei muziką ir pan. Lietuvos kultūros vartai turi taip pat būti plačiai atidaryti "kultūros mainams" su kitų tautų kultūromis, pavyzdžiui (bet ne tik tai), visokeriopa skatinant vertimus, kurie "kartais virsta svarbiausia literatūros dalimi". (Skliaustuose Tomas priduria, kad tai atsitinka "žinoma, specifiškomis apolirkybėmis", tuo duodamas aiškiai suprasti, kad šnekama apie tarybinę prievartą kultūrai).

Trivialus, grynai gynybinis patriotizmas, kuris ligi šiol viešpatauja opozicinėje Lietuvos sąmonėje, Tomui Venclovai, kaip matome, nepriimtinas. Anot jo, pas mus vyraujančiu "provincišku provincializmu" mes ne ką teturime priešpastatyti Tarybų Sąjungos globaliniam provincializmui (minėtame straipsnyje jis rašo: "provinciją gal būtų galima taip apibrėžti: kas laiko save pasaulio centru, tas ir yra provincija" - čia jis neabejotinai kalba apie Tarybų Sąjungą su jos globalinėmis užmačiomis ir pretenzijomis į geriausią bei pažangiausią santvarką pasaulyje; tačiau tuo pat jis priduria: "tiesa, kas laiko save provincija - irgi yra provincija", taikydamas šį kartą į savo tautiečius, vyraujančią jų tarpe opozicinio patriotizmo sampratą). Maža to, dabartiniu metu bet kuris provincializmas neturi ateities ir todėl jo pagrindu lietuvių tauta negalėsianti išsikovoti jos vertos padėties pasaulyje net Tarybų Sąjungai žlugus. Vienintelis kelias, užtikrinantis lietuvių tautai tokią jos vertą padėtį pasaulyje, yra drąsus savęs "nuprovincinimas" ar universalizavimas ir tuo būdu didelės Europos tautos sąmonės ugdymas savyje. Tradicinei, viešpataujančiai dabartinėje opozicijoje provinciškai gynybinei lietuviško patriotizmo idėjai Tomas Venclova tokiu būdu prieš-

pastato idėją apie lietuvių tautą, kuri savo istorija ir kultūra pilnai prilygsta bet kuriai kitai, netgi ir didelei Europos tautai, kuri todėl turi pilną teisę išdidžiai, savim pasitikinčiai ir be jokių mažavertiškumo ar tiesiog "mažumo" kompleksų įsijungti į Europos ir pasaulio tautų šeimą kaip jos lygiavertis narys - teisė, kuriai pilnai įgyvendinti nėra jokių kliūčių, išskyrus išorines, primestas Lietuvai ją aneksavusios Tarybų Sąjungos. Tik persiėmusi tokia idėja, lietuvių tauta galinti, anot Tomo Venclovos, su pasitikėjimu žvelgti į ateitį. Tačiau tam, kad tokia lietuvių tautos idėja persiimtume, vien tik noro bei pasiryžimo neužtenka. Reikia dar kruopštaus ir sistemingo darbo. Kultūros bei idėjų kūrimo baruose būtina susikonsoliduoti į sudėtingą bei sunkų procesą, perorientuojant kiekvieno lietuvių tautinę sąmonę į universalias etines bei kultūrines vertybes kaip į savo nuosavo patriotizmo, savo paskiro nacionalinio jausmo vienintelį patikimą pagrindą.

Kalbant apie Tomo Venclovos asmenybę, reikia visada prisiminti, kad jis yra "seninteligentiš" (mano sugalvotas žodis pagal analogiją su senbajoriu), t.y. ne pirmos kartos inteligentas. Visi žinome, kas buvo jo tėvas, ne visi - kad jo motina yra klasikinės filologijos profesorius Merkelio Račkausko duktė (o Merkelio Račkausko brolis Karolis Vairas-Račkauskas buvo žinomas senosios emigracijos veikėjas, Lietuvos diplomatas ir iškilius vertėjas iš anglų kalbos į lietuvių). Tomo Venclovos vaikystės namų aplinka buvo, sakytume, persunkta pasaulinės kultūros - nuo klasikinių iki modernių laikų. Toji kultūra buvo materialiai įsikūnijusi gausiose namų bibliotekose, nesibaigiančioje rašomų ir recenzuojamų rankraščių apyvarčioje, dvasiškai ji dominuodavo šeimynines diskusijas, pokalbius su draugais ir svečiais, - visa, kuo šeima ir jos artimieji gyveno. Kartu dėl Venclovos-senjoro padėties toji aplinka buvo izoliuota nuo vargo bei skurdo, nuo tų tragiškų bei kruvinių įvykių, kuriuos pergyveno ir kuriais daugiausiai rūpinosi tais laikais plačioji Lietuvos visuomenė.

Pats Tomas nuo mažens buvo itin žingeidus, paėmęs ir knygas, susikaupęs prie problemų, kurios aplink jį buvo svarstomos ir kurios jam pačiam iškildavo. Skaitė jis ne viena Europos kalba, o rusų ir lenkų kalbas mokėjo kaip gimtąsias. Atsimenu, pirmą kartą susitikęs su Tomu, tada dar gimnazistu (aš už jį šešeriais metais vyresnis), buvau nustebintas jo samprotavimų apie Marcelį Proustą ir Ciprijaną Norvidą, autorius, kurių veikalai Lietuvoje tais laikais buvo neprieinami, o vardai mažai kam žinomi. Anuo metu, tiesą pasakius, jie mažai kam ir rūpėjo.

Tomas Venclova brendo ir formavosi savotiško šiltadaržio atmosferoje. Jo patyrimas įsigytas knygų ir su jais susijusių kultūros bei kūrybos problemų pasaulyje, buvo labai tolimas realiam tuometinės Lietuvos gyvenimui. Į pastarąjį Tomas daugmaž savarankiškai įsijungė kaip savotiškas ateivis iš to kito pasaulio. Jis todėl ir vertino realų gyvenimą ne pagal jo paties dėsnius, o sulig vertybėmis, paėmimomis iš betarpiškos to "kito pasaulio" aplinkos. Tos vertybės buvo, žinoma, universalios, humanistinio pobūdžio (juk komunizmas jo adeptų yra laikomas universalios humanizmo viršūnės); ko Tomo aplinkoje tikrai nebuvo, tai lietuviško etnocentrizmo. Atvirkščiai, į jį, kaip ir į bet kokį nacionalizmą aplamai, ten buvo žiūrima neigiamai: jis buvo traktuojamas kaip provinciališkumo bei atžagareiviskumo įkūnijimas. Reikia iš karto pasakyti, kad ir koks painus būtų Tomo Venclovos idėjinės plėtotės kelias, jis niekada nenukrypo nuo tų vaikystėje,

namų aplinkoje įsigytų universalių humanistinių bei internacionalistinių vertybių. Manau, kad jis yra joms ištikimas ligi šios dienos.

Susidūręs realiame gyvenime su tuo neabejotinu faktu, jog komunizmo idėjos bei tarybų valdžios praktika visiškai nesiderina su šiomis vertybėmis, jis šitą dilemą, nedaug teabejodamas, išsprendė pastarųjų naudai. Disidentu jis tapo būtent šių vertybių pagrindu, o ne iš patriotinių ar kokių kitų tradicinių, komunizmui įteisingų idėjinių motyvų. Jau būdamas brąndus disidentas, Tomas dar ilgą laiką buvo nusistatęs prieš nacionalizmą. Pirmiausia dėl to, kad nacionalizmas, jo manymu, griežtai prieštarauja universaliai žmogaus prigimčiai bei jai tolygiai internacionalistinei sąmonei. O be to, kaip jau minėta, jis iš pradžių nepriėmė jokios politinės ideologijos apamai, o nacionalizmas neabejotinai yra politinė ideologija. Tačiau Tomui persiorientavus į politiką ir įvertinus nacionalizmą kaip vieną iš teigiamų bei įtakingų opozicijos tarybų valdžiai faktorių (o kur dingsi to nepripažinęs?), klausimas, kaip suderinti savo universalią humanistinę ir internacionalistinę pasaulėžiūrą su nacionalizmo pripažinimu, iškilo prieš jį visu savo aštrumu. Anksčiau nagrinėtas Tomo 1970 metų straipsnis "Kultūros baruose" kaip tik ir rodo, kaip jis tada bandė šį klausimą spręsti.

Sprendžia jis jį, kaip matėme, vėlgi vadovaudamasis savo universaliai humanistinėmis pažiūromis. Nacionalizmas, anot jo, galės tapti teigiama jėga tik tuo atveju, jei jis sugebės įgyti universalią dimensiją, pajungiančią jį bendro pobūdžio humanistinėms vertybėms, ir tuo būdu asimiliuosis platesnės liberaliai internacionalistinės koncepcijos rėmuose. Kitaip jis liks neigiama jėga, tuo tradiciniu "provincišku" nacionalizmu, kurį Tomas laiko didžiausia kliūtimi modernios lietuviškos tautinės sąmonės ugdymo kelyje. Žinoma, "Kultūros baruose" jis to tiesiai nesakė ir pasakyti negalėjo, nes nenorėjo išreikšti minčių, kurios nors iš tolo galėtų būti sutapatintos su oficialiais tarybų valdžios antinacionalistiniais nusistatymais. Todėl anas jo straipsnis ir skamba kaip savotiškas modernaus lietuviško nacionalizmo manifestas. Tačiau kūriniuose, parašytuose laisvai spaudai, Tomas Venclova šiuo klausimu pasisako jau daug aiškiau. "Lietuvoje dažnai sakydavau, užsitraukdamas bičiulių... gyvus priekaištus: po komunizmo nacionalizmas yra antroji man nepriimtina doktrina", - rašo jis knygoje "Lietuva pasaulyje" atspausdintame pašnekesyje "Pabaltijų šiandien". Kitame šioje knygoje (o anksčiau "Metmenyse") spausdintame rašinyje jis paaiškina, kad bendrų vertybių nekoreguojamą nacionalizmą supranta kaip "tautos absoliutinimą, kuris pats yra totalitarinės sąmonės forma", o, anot jo, "totalitarizmas yra toji Kartagina, kuri privalo žlugti" ("Rusai ir lietuviai"). Nepaisant gana gausių tokio turinio pareiškimų, manau, kad problemą, kaip suderinti universalų humanizmą bei internacionalizmą su lietuvišku nacionalizmu, Tomui Venclovai pavyko išspręsti visai neblogai. Nelengvas tai buvo uždavinys ir nemažai laiko praėjo, kol Tomas priėmė lietuvišką nacionalizmą kaip teigiamą reiškinį, o po to (drįstų teigti, nors gal jis tam prieštarautų) ir pats įsijungė į lietuviškųjų nacionalistų gretas. Šiandien jis garsiai skelbia nepriklausomo Lietuvos valstybingumo idėją (šia prasme charakteringas spausdinamas šioje knygoje trumpas, bet labai kondensuotai gilus bei prasmingas jo pareiškimas 1979 m. Vasario 16-osios proga), tyrinėja etnografinės Lietuvos ribas, rūpinasi tautiškai kompaktinės

Lietuvos visuomenės išsaugojimo klausimais (žr., pvz., spausdinamą knygoje "Lietuva pasaulyje" jo pranešimą Lietuvos demografijos klausimais, skaitytą 1978 m. Europos Lietuviškųjų Studijų Savaitėje), svarsto, kaip išeivija galėtų geriau susiorganizuoti ir našiau veikti Lietuvos laisvės labui (žr., pvz., šioje knygoje pranešimą apie kultūros kūrybą išeivijoje, skaitytą IV PLJ Kongreso Studijų dienos) ir pan., kitaip sakant, yra užimtas tuo, kuo užimti ir visi kiti lietuvių nacionalistai; be to, ir nagrinėja jis šią problematiką iš tų pačių, visiems nacionalistams bendrų vertybinių pozicijų.

Tačiau iš kitų lietuviškų nacionalistų Tomas Venclova išsiskiria tuo, kad lietuvybė ir jos interesai niekada nebuvo jo idėjinio gyvenimo išeities taškas. Prie lietuviškojo nacionalizmo jis artėjo atsargiai, pamažu, kiekvieną žingsnėlį jo kryptimi kruopščiai suderindamas su universalaus etinio pobūdžio gairėmis, kurios visada buvo jo pasaulėžiūros pagrindas. Manau, pati idėja, jog nacionalizmas gali būti visiškai suderintas su bendrosios humanistinės moralės normomis, Tomo straipsniuose atsirado personalistinės R.T. Fiewellingo, E. Mounier, J. Maritaino, o ypač N. Berdiajevo filosofijos įtakoje. Toji filosofija skelbia tautą kolektyvine asmenybe ir taiko jai tuos pačius bendrus etinius bei teleologinius kriterijus, kaip ir atskiram asmeniui (įskaitant neatimamas žmogaus teises, vienodai gerbtinas kiekvieno asmens atžvilgiu). Ji neabejotinai buvo savotiškas kelrodis, leidęs Tomui Venclovai, neatsisakius nei vieno iš savo ankstyvesnės pasaulėžiūros principų, tvirtai susitapatinti su nacionalizmu. Padėjo ir jo pamėgtojo kibernetikos mokslo sąvokos bei jomis pagrįsti apibendrinti "sudėtingų dinaminų sistemų" modeliai, kurie įgalina ir atskirą individą, ir atskiras tautas, ir net visą pasaulinę visuomenę analizuoti bei vertinti pagal vienodus atviros (skirtingai nuo uždaros) dinaminės sistemos veikimo dėsnius ir kartu nustatyti skirtingų objektų (sistemų) būdingus tarpusavio hierarchijos ryšius. Būtent šių intelektualinių instrumentų pagalba Tomas sugebėjo nugalėti nacionalizmo priešingumą universalizmui, suderindamas pirmąjį su pastaruoju taip, kad nacionalizmas taptų universalizmo išraiška, o universalizmas - logine nacionalizmo tąsa.

Nuo kitų lietuviškų nacionalistų Tomas Venclova skiriasi ir tuo, kad lietuvybė ir jos interesai niekadados netapo ir jo idėjinio gyvenimo centriniu tašku. Nagrinėdamas Lietuvos ir lietuvių tautos pagrindines egzistencijos problemas, Tomas Venclova, iš vienos pusės, visada žiūri į Lietuvą kaip kosmopolitišką etiką ir humanistą, o iš kitos, lietuvių akimis mato ir pačias etikos bei humanizmo skelbiamas universaliasias vertybes. Tokia jo metodologija bei pozicija atveria lietuvių tautinės minties istorijoje naują puslapį. Anksčiau, pavadinęs Tomą Venclovą lietuvišku nacionalistu, aš lyg ir įjungiau jį į bendrąją lietuviškos tautinės minties tradiciją. Dabar pavadindami jį lietuvišku universalistu, siekdamas tuo apibrėžti naujovišką šioje tradicijoje srovę, kurios pradininkas ir reiškėjas jis neabejotinai yra. Esu įsitikinęs, jog ateities istorikai kalbės apie šią knygą ne kitaip, kaip apie lietuviškojo universalizmo ištakas. Mes, dabarties žmonės, - tie, kurie su Tomu Venclova bendradarbiaujame, polemizuojame ar tik paprastai sekame jo veiklą pastarųjų dešimtmečių ar bent kelerių paskutiniųjų metų bėgyje, galime didžiuotis tuo, kad kartu su juo prie tų ištakų stovėjome.

Lietuviškasis universalizmas, mano supratimu, nė kiek neprieštarauja lietuviškajam nacionalizmui. Netgi daugiau - jis kaip tik ir turėtų būti lai-

kytinas tobula ir nuosekalia gryna lietuviškojo nacionalizmo išraiška. Tautos absoliutizavimas, dėl kurio Tomas pagrįstai būgštauja, nacionalizmui kaip idėjai yra visiškai svetimas reiškiny. Jis net nėra, griežtai kalbant, savitas tokiam kraštutiniam (o todėl absoliučiai neigiamam) nacionalizmo pasireiškimui kaip šovinizmas. Šovinizmas ne tiek absoliutina savo tautos vertę, kiek tai vertei pakelti skelbia nepilnavertėmis kitas tautas (visas ar tik vieną kurią, ne taip jau svarbu); laikydamas tokiu būdu savąją tautą prigimtini ar kultūra pranašesne už kitas, jis pateisina jos viešpatavimą (ar viešpatavimo užmačias) kitoms neva nepilnavertėms tautoms ar tų tautų diskriminavimą, išnaudojimą, asimiliavimą, kartais net ir fizinį naikinimą. Silpnų tautų šovinizmas dažnai pasireiškia tuo, kad jis kitas, stipresnes tautas demonizuoja, laikydamas jas visų blogybių bei pavojų šaltiniu, jis įtvirtina tuo bent moralinį savo tautos pranašumą, priskirdamas anas tautas tam tikra prasme irgi nepilnavertėjų tautų kategorijai, o iš to jau seka išvada, kad tokie svetimai tautai bei jos nariams taikyti žmoniškumo kriterijus visiškai nebūtina. Ksenofobija, kuri yra tipinga silpnos tautos demonologinio šovinizmo forma, yra plačiai paplitusi ir objektyviai stiprių tautų tarpe, kai jos mano, jog kitos, iš pažiūros silpnesnės tautos, iš tikrųjų sudaro mirtiną pavojų saugiai jų egzistencijai. Taigi šovinizmas ir ksenofobija eina petys į petį ir vienas kitam būtini; maža to, viena tauta į kitos tautos šovinizmą ar ksenofobiją paprastai atsako irgi ksenofobiniais jausmais, o tie savo ruožtu sustiprina šovinistinį ar ksenofobinį nusistatymą pirmoje šovinistinėje ksenofotinėje tautoje. Taip vieną kartą atsiradęs, šovinizmas ar ksenofobija turi tendenciją daugintis bei plėtotis be atvangos, ir tik įsisavinus universalias etines vertybes galima šį procesą sėkmingai sustabdyti.

Tačiau nacionalizmas nėra tolygus šovinizmui. Šovinizmą reikėtų laikyti nacionalizmo anomalija, jo iškrypimu, patologija. Šia prasme nacionalizmas ir šovinizmas yra priešingos sąvokos, kaip, pavyzdžiui, sveikata ir liga: pastarosios juk yra tik skirtingos to paties gyvo organizmo fizinės būklės charakteristikos, o pirmosios - skirtingos tos pačios tautos (jos atskirų sekcijų ar narių) psichologinio santykio su savimi ir kitomis tautomis charakteristikos. Tačiau bet koks nacionalizmas, net ir patologiškas, jau vien dėl to, kad jis orientuojasi į konkrečius žmones, susijungusias į tautas įvairias žmonių grupes, nesugeba išeiti už reliatyvaus vertinimo ribų. Tautos vertė čia nustatoma tik santykyje su kitų tautų verte, o sykiu nei viena tauta negali įgyti absoliučios vertės dimensijos. Jai pasiekiamas maksimumas yra užimti šioje reliatyvioje skalėje tik pirmą (bet ne absoliučią) vietą.

Kitaip, beje, yra su patriotizmu. Patriotizmas orientuojasi ne į konkrečius žmones bei jų grupes, o į konkretias tėvynes, t.y. į teritorinius vienetų; šiuo požiūriu žmonės tampa tam tikros teritorinės tėvynės suabstraktintais atributais, kartu su gamto, turtais, paminklais, gamtovaizdžiais ir pan., ir nustoja savarankiškos vertės. Tėvynės sąvokai, beje, labai lengvai taikomi nuosavybės kriterijai. Ji yra "mano" ar "mūsų" tėvynė ("mano" ir "mūsų" tautos sąvokos turi ne nuosavybinį, bet priklausomybės pobūdį), ir ji, kaip bet kokia kita nuosavybė, žmogui, psichologijoje lengvai pasiduoda vertybiniam suabsoliutinimui. "Mano" ar "mūsų" man ar mums visada bus vertingesnis dalykas už "ne mano" ir "ne mūsų", nors objektyviai žiūrint "ne mano" ir "ne mūsų" vertė gali būti daug didesnė už "mano" ir

"mūsų" vertę. Absoliutizacijos pavojus, dėl kurio Tomas Venclova mus perspėja ir su kuriuo yra pasiryžęs kovoti, yra tokiu būdu glaudžiai surištas su patriotizmu (tėvynės meile), o su nacionalizmu (meilė savo tautai ir ją sudarantiems žmonėms) asocijuojasi tik tiek, kiek pastarasis pajungiamas patriotizmui, darosi nuo jo priklausomas ir iš jo išplaukiantis. Taigi Tomo Venclovos lietuviškasis universalizmas yra iš principo nesuderinamas su lietuviškuoju šovinizmu (ir ksenofobija), jis taip pat prieštarauja absoliučiam lietuviškajam patriotizmui, bet, antra vertus, kaip tik jame lietuviškasis nacionalizmas randa savo tikrąjį mastą, kuris jį skiria kaip gryną sąvoką, kaip teigiamą pradą, nuo neigiamų reiškinių. Neigiami, mūsų požiūriu, yra tiek šovinizmas-ksenofobija, tiek internacionalizmas komunistine šio žodžio prasme (atseit, anti-ar anacionališkumas), tiek ir patriotizmas, iškeliamas virš universalių humanistinių vertybių. Tokį kraštutinį patriotizmą angliškai priimta vadinti jingoizmu, tačiau nereikia pamiršti, jog kiekviename patriotizme, pagal pačios tos sąvokos prigimtį (skirtingai nuo nacionalizmo sąvokos), jau glūdi tam tikras jingoizmo pradai, kurio visada reikia saugotis.

Tėvynė juk yra ne tik nuosavybinė, bet dar ir institucinė valstybinė kategorija. Istorija kol kas nerado jokiai tėvynei kitokios adekvačios įsikūnijimo bei atstovavimo pasaulyje formos, išskyrus valstybinę. Valstybė tam ir sukuriamą, kad išsiskirtų iš pasaulio konteksto ir sugebėtų savo dalinius "nuosavybinius" interesus bei tikslus įtvirtinti kaip suverenius, t.y. absoliučius. Siekdama šių tikslų, valstybė, be kita ko, yra kone visada pasiryžusi taikyti priemones, nelabai atitinkančias humanizmo idealus, o be to, ne per daug rūpinasi, ar patys jos siejami tikslai yra taip jau tiksliai suderinami su etiškai universaliais teisingumo ir panašiais principais. Taip elgtis ji gali sau leisti todėl, kad jai pačiai yra pripažintas savarankiškos etinės vertybės statusas. Dėl šio savo statuso valstybė pati pasidaro aukščiausiu etiniu kitų valstybių bei tautų (o taip pat ir daugelio kitokių fenomenų) vertinimo kriterijumi ir, kas gal būt dar svarbiau, - tampa įgaliojama autoritetingai interpretuoti ir taikyti jos valdomoje pasaulio zonoje visas universalaus pobūdžio etines vertybes.

Patriotizmo etinis ambivalentiškumas pasireiškia daugeliu aspektų. Jis yra akivaizdus daugiatautėse valstybėse, kurių "placiosios tėvynės" patriotizmas dažniausiai nesutaikomai prieštarauja kitių jose gyvenančių tautų nacionalizmui. Neužmirškime, kad dabartiniame pasaulyje yra virš 1500 neturinčių savo valstybės tautų, kurios paprastai yra jų gyvenamosios valstybės atžvilgiu antipatriotinės tautos; patriotizmas kol kas yra tik jų nacionalistinė svajonė, gražus sapnas apie pilnavertę savo tautos ateitį. Manau, nekyia jokių abejonių, kad antipatriotinis nacionalizmas šiuo atveju yra etiškai visai pateisinamas, o priverstinis besąlyginis patriotizmas - smerktinas.

Bet panašių problemų atsiranda ir vienatautėse valstybėse. Linkime kad ir totalitarines valstybes, pavyzdžiui, nacionalsocialistinę Vokietiją. Juk ne paslaptis, kad didelė dauguma net ir tų vokiečių, kurie nekentė Hitlerio ir nepriėmė jo Trečiojo Reicho, patriotizmo skatinami sąžiningai ir net didvyriškai kariavo prieš sąjungininkus "už Vokietiją" Hitlerio kariuomenės gretose. Tik labai nedidelė vokiškųjų antihitlerininkų mažuma aktyviai apsisprendė sąjungininkų naudai. Toli gražu ne visi jie buvo ko-

munistai ar net prisiekę liberalai. Daugelis jų buvo tikri vokiškieji nacionalistai. Nusprendę, kad vokiečių kaip tautos, kaip žmonių bendruomenės, tikrasis ir pagrindinis interesas yra nuversti Hitlerį ir jo režimą, jie, kaip ir dera tikriems nacionalistams, stojo į kovą už vokiečių tautos laisvę į kariaujančių prieš Hitlerio Vokietiją sąjungininkų gretas. Taip nacionalizmo vardu jie atsisakė patriotizmo - ir, kaip parodė istorija, buvo visiškai teisūs. Teisūs ne tik universaliai humanistine, bet ir vokiškai nacionalistine prasme. Tas pat pasakytina ir apie rusų nacionalistus, kai Tarybų Sąjungos ir Vakarų valstybių konflikte jie nedvejodami palaiko Vakarus ir tokiu būdu veikia kaip antipatriotai.

Panašiai patriotizmas susikompromituoja ne vien tik totalitarinėse, bet ir kitose valstybėse, ypač imperinėse, kokios dar visai neseniai buvo demokratinės Anglija ir Prancūzija. Ne veltui Anglijoje gimė patriotizmą taip tiksliai charakterizuojantis posakis: *my country, right or wrong* (mano šalis, teisi ar neteisi). Atkreipkime dėmesį: ne mano tauta, bet mano šalis, t.y. mano valstybė. Ką ji bedarytų, aš, kaip patriotas, turiu būti jos pusėje. Kai tik kokia nors valstybė įsivelia į įtemptą tarptautinę situaciją ar tiesioginį konfliktą su kitomis valstybėmis, visi "tikri patriotai", vadovaudamiesi šiuo posakiu, automatiškai palaiko savo valstybę, užmiršę ir galvoti apie tai, ar toks jų elgesys bendru etiniu požiūriu yra teisingas ar bent pateisinamas. Visa patriotizmo bėda ir yra ta, kad jam savo valstybė (t.y. jos suformuluotas tėvynės interesas) yra savarankiška etinė vertybė, pakankama tam, kad jos vardu bet ką pateisintum. Čia vėl veikia tas pats "nuosavybinis" principas, kuris valstybiškai institucionalizuota forma tampa beveik nenugalimas: "mano tėvynė, kokia bebūtų, o vis dėlto mano valstybė, ir todėl visais atvejais aš esu už ją bei kartu su ja prieš visus jos priešus, kas jie bebūtų".

Taigi Tomui Venclovai reikėtų verčiau bijoti ne tautos, o tėvynės absoliutizavimo, t.y. kreipti mūsų dėmesį į pavojus, glūdinčius ne tiek nacionalizme, kiek patriotizme (o nacionalizme, kaip sakėme, tik tiek, kiek jis dėl vieno ar kitų priežasčių susitapatina su patriotizmu).

Zinoma, patriotizmas yra neatskiriama kiekvienos tautos nacionalizmo dalis ir kaip toks yra visai pateisinamas ir netgi būtinas. Tauta, kurios nacionalizmas negali organiškai apsivainikuoti patriotizmu ir tuo būdu tapti harmoniškai pilnas, yra paversta ir nelaiminga tauta. "Tautai (ir gal net pirmiausia nedidelei tautai), - rašo Tomas Venclova, - būdingas tam tikras apsisprendimas pasaulyje, normaliomis sąlygomis įgaunąs savarankės valstybės formą. Tokioje valstybėje, aplamai paėmus, lengviau spręsti socialinius konfliktus ir kultūriškai augti; šių dienų pasaulio integracinės tendencijos tam neprieštarauja" ("Rusai ir lietuviai"). Šventi žodžiai! Ir ypač svarbus čia akcentas, liečias sėkmingą socialinių konfliktų sprendimą ir kultūrinį augimą. Būtent tam tautai reikalinga valstybė, be kurios ji negali būti pilnavertė tauta - lygi kitoms tautoms, turinčioms valstybę. O su valstybe neišvengiamai atsiranda ir patriotizmas. Svarbu tiksliai neleisti, kad valstybė ir patriotizmas prarastų savo priklausomybinį ryšį su realiais tautos, atskirų jų sudarančių žmonių interesais ir vietoje antrinės įgytų pirminę, vyraujančią reikšmę. Kol valstybė vadovausis gryno nacionalizmo principais, kol jos puoselėjamas bei joje įkūnytas patriotizmas bus šiems principams pavaldus, kol, kitaip sakant, nacionalizmas ir patriotizmas su-

darys nacionalizmo pagrindais harmoningą visumą, tol patriotizmas liks etiškai neginčytinai teigiama kategorija, nesikertanti su universalioju humanizmu. Pavojus atsiranda tada, kai patriotizmas liaujasi būti pavaldus nacionalizmui, kai, tapęs nepriklausomu pradū, jis pajungia sau nacionalizmą, nebesiidentifikuoja su juo, o jį identifikuoja su savimi. Ir kai Tomas Venclova tame pačiame savo straipsnyje rašo, kad tautos negalima absoliutizuoti, jis teisus viena prasme, būtent ta, kad tautos tikrai niekada negali pavykti visiškai suabsoliutinti; kas gi liečia to "negalima" etinį aspektą, jį reikėtų taikyti ne tiek tautai, kiek tėvynei ir jai atstovaujančiai valstybei. Štai ko iš tikrųjų dėl etinių sumetimų absoliutizuoti negalima, nors pats absoliutizavimas čia, skirtingai nuo tautos, yra ne tik visiškai įmanomas, bet kartais net pernelyg gundančiai lengvas.

Visa tai aš parašiau tam, kad galutinai sutaukyčiau Tomą Venclovą su ta mintimi, jog jis ir yra tikras lietuviškas nacionalistas, kad įtikinčiau jį, jog lietuviškasis nacionalizmas grynu pavidalu visai sutampa su paties Tomo lietuviškuoju universalizmu, ir todėl protestuoti jam reikėtų ne prieš nacionalizmą, o prieš absoliutų patriotizmą - jingoizmą bei prieš šovinizmą - ksenofobiją, kurie, deja, kaip Tomas Venclova yra ne kartą pastebėjęs, lietuvių tautinėje mintyje, tiek Lietuvoje, tiek ir išeivijoje, turi dar gan stiprias ir netgi kartais dominuojančias šaknis.

Kadangi nacionalizmas visada orientuojasi į konkrečius žmones, į jų gyvybiškai svarbius kolektyvinius (tautinius bei komunalinius) ir asmeninius rūpesčius bei interesus, pagal pačią savo prigimtį jis yra koncepcija, pritaikanti bendrąsias etines vertybes, - tokias kaip teisingumas, laisvė, lygybė, gerovė - savo tautos egzistencinėms problemoms spręsti. Šių vertybių universalus pobūdis, kartu su reikalu pritaikyti jas konkrečios tautos egzistencijos sąlygoms, leidžia nacionalizmą su universalizmu taip suderinti, kad pirmasis tampa konkrečia antrojo projekcija. Iš to seka, kad tikras universalizmas konkrečiai kaip tik ir įsikūnija nacionalizme, o todėl yra nuo jo neatskiriamas. Iš to taip pat seka, jog nacionalizmas lengvai tampa savotišku laidu, įgalinančiu vienos tautos nacionalistą ne tiktai pilnai suprasti kitų tautų analogiškus ar bent panašius tautinius rūpesčius bei interesus, bet ir giliai į juos įsijausti. Siekdami teisingumo, laisvės, lygybės, gerovės savo tautai, vienos tautos nacionalistai negali nuneigti to paties ir kitoms tautoms, nebent jie yra apakinti patriotizmo, kuris išstūmė nacionalizmą ir užėmė jo vietą, ar nebent jie įsisavino šovinistinę ksenofobinę nacionalizmo interpretaciją.

Galima būtų pasakyti net dar kategoriškiau: nacionalizmas yra vienintelė ideologija, iš kurios gali išsivystyti tikras bei pilnavertis internacionalizmas, kitaip sakant, be nacionalizmo nėra ir internacionalizmo. Žmogus, kuris nėra nacionalistas pagal apibrėžimą, negali virsti ir tikru internacionalistu. Skelbdamasis tik internacionalistu (t.y. absoliučiu anti-ar anacionalistu), žmogus tuo tarpu nuneigia įprastas žmonėms bendras gyvenimo formas, ne tik pastato save už jų ribų, bet ir priešpastato joms save. Įsiterpdamas į nediferencijuotą globalią, su tikromis žmonių bendruomenėmis nieko bendro neturinčią, o todėl abstrakčią ideologinę sistemą, toks "internacionalistas" faktiškai stengiasi per aną ideologinę sistemą suniveliuoti visas tautas, visus natūraliai bendruomeniškai besidentifikuojančius žmones ir šitaip pajungti juos savo ir savo bendraminčių val-

džiai, t.y. valdžiai tam tikro iš normalios žmonių visuomenės "išsiterpusio" ir ne žmonėms, o vien tik tai ideologinei sistemai atstovaujančio siauro elito. Toks "internacionalizmas" yra todėl pikčiausias, - piktesnis už patį kraštutiniausią patriotizmą, - visų tautų, o sykiu ir visų žmonių priešas. Jis stengiasi prievarta suardyti egzistuojančias natūralias žmonių bendruomenes ir jų vietoje sukurti naujas, - tokias, kuriose žmogus taptų jam atneštos iš šalių ideologinės sistemos ir jos vaidilų bei žynių vergu.

Šiandieną tokia grynai "internacionalistinė" (o iš esmės anti-ar-geriausiu atveju-anacionalinė ir kartu antižmogiška) ideologija yra komunizmas. Kadaisė kai kurie radikalūs krikščionybės, ypač katalikiškosios jos atšakos, atstovai bandė sukurti tokią ideologiją krikščionybės pagrindu. Tačiau po Tomo Akviniėčio katalikybės interpretacijos, o ypač po reformacijos, šitos pastangos nustojo bet kokios didesnės reikšmės. Kartkartėmis krikščionybėje vis dar bandydavo pasireikšti atskiri tokios ideologijos recidyvai (Savonarola, Krivinas), bet svarbesnės ar ilgalaikės įtakos jie jau neturėjo, o ilgainiui ir visiškai išnyko (dabartinis kalvinizmas yra visai prisitaikęs prie tradicinių žmonių bendruomenių ir jau žymiai anksčiau buvo tapęs netgi jų nacionalizmo įrankiu). Šiandieną Popiežius Jonas Paulius II katalikų (t.y. universalios) bažnyčios vardu iškilmingai skelbia tautą pagrindine žmogaus visuomeninės egzistencijos ir asmenybės realizacijos forma, ta bendruomene, kurios "istorija, būdama ilgesnė nei asmens ar šeimos istorija... leidžia žmogui visuomenėje būti daugiau nei jis šiaip esti" (kalba UNESCO, 1980.VI.2, cituota iš "Le Monde" 1980.VI.3). O juk, išskyrus katalikiškąją, kitos svarbiausios krikščioniškosios bažnyčios seniai jau tapo iš esmės grynai nacionalinėmis institucijomis.

Taigi, kartoju, tikro internacionalizmo nėra ir negali būti be nacionalizmo. Tik nacionalistas gali būti ir internacionalistas; tik tada internacionalizmas vertas savo vardo, kai jis yra loginė nacionalizmo sąsą.

Ideali universalizmo ir nacionalizmo, nacionalizmo ir internacionalizmo jungiamoji grandis yra žmogaus teisių koncepcija. Ir todėl visiškai neatitiktina, kad Tomas Venclova, gyvendamas Lietuvoje, aktyviai įsijungė į disidentinį žmogaus teisių sąjūdį.